Impact Factor: 6.017

ISSN: 2278-9529

GALAXY

International Multidisciplinary Research Journal

Peer-Reviewed e-Journal

Vol.15, Issue- 1 January 2026

15 Years of Open Access

Editor-In-Chief: Dr. Vishwanath Bite

Managing Editor: Dr. Madhuri Bite

www.galaxyimrj.com

मुलभूत कर्तव्ये: गरज, स्वरूप व प्रभाव

खुपसे गणपती दत्ता
संशोधक विद्यार्थी.

प्रस्तावना:-

भारतीय संविधानात मूलभूत कर्तव्यांची संकल्पना ही जबाबदार नागरिकत्व, सामाजिक सलोखा आणि राष्ट्रीय विकास यांना दिशा देणारी एक महत्त्वपूर्ण बाब आहे. लोकशाही व्यवस्थेत केवळ अधिकार उपभोगणे पुरेसे नसून, त्या अधिकारांसोबत येणाऱ्या जबाबदाऱ्यांचे भान ठेवणेही तितकेच आवश्यक आहे, ही जाणीव या संकल्पनेच्या मुळाशी आहे. याच उद्देशातून १९७६ मध्ये झालेल्या ४२ व्या घटनादुरुस्तीद्वारे भारतीय संविधानात मूलभूत कर्तव्यांचा समावेश करण्यात आला. या दुरुस्तीमागील प्रमुख हेतू म्हणजे अधिकार आणि कर्तव्य यांच्यात संतुलन निर्माण करणे तसेच बहुविध समाजरचनेत शिस्त, एकात्मता आणि राष्ट्रनिष्ठा वाढवणे हा होता. खरे तर भारतीय परंपरेत कर्तव्याला नेहमीच विशेष महत्त्व देण्यात आले आहे. स्वातंत्र्यपूर्व काळातील विचारवंत आणि राष्ट्रीय नेते यांनी समाज, राष्ट्र आणि मानवतेप्रती असलेल्या कर्तव्यांवर सातत्याने भर दिला होता. मात्र स्वातंत्र्यानंतरच या नैतिक जबाबदाऱ्यांना संविधानिक स्वरूप देण्याची औपचारिक प्रक्रिया सुरू झाली. मूलभूत कर्तव्यांमध्ये राष्ट्रीय प्रतीकांचा सन्मान, सामाजिक सलोखा टिकवणे, धर्मनिरपेक्षतेचा पुरस्कार करणे, पर्यावरणाचे संरक्षण करणे आणि वैज्ञानिक दृष्टिकोन विकसित करणे अशा मूल्यांचा समावेश आहे. ही कर्तव्ये नागरिकांना

केवळ कायद्याचे पालन करणारे नव्हे, तर संवेदनशील, जबाबदार आणि जागरूक नागरिक बनवण्याचे कार्य करतात.

मूलभूत कर्तव्यांचे महत्त्व केवळ कायदेशीर तरतुदीपुरते मर्यादित नाही. शैक्षणिक अभ्यासक्रम, सामाजिक व्यवहार आणि सार्वजनिक जीवनावर त्यांचा व्यापक प्रभाव दिसून येतो. ही कर्तव्ये नागरिकांना स्वतःच्या वर्तनाचा समाजावर आणि राष्ट्रावर होणारा परिणाम समजून घेण्यास मदत करतात, ज्यातून सामाजिक शिस्त आणि राष्ट्रीय एकता अधिक बळकट होते. तथापि, या कर्तव्यांची प्रभावी अंमलबजावणी आणि नागरिकांकडून त्यांचे प्रत्यक्ष पालन ही आजही एक आव्हानात्मक बाब आहे. ही कर्तव्ये कायद्याने सक्तीची करावीत की नैतिक प्रेरणेद्वारे स्वेच्छेने अंगीकारली जावीत, यावर सतत चर्चा होताना दिसते. या पार्श्वभूमीवर मूलभूत कर्तव्यांविषयी जनजागृती वाढवणे, शिक्षणप्रणालीत त्यांचा समावेश अधिक प्रभावीपणे करणे आणि आवश्यक तेथे योग्य कायदेशीर चौकटी विकसित करणे गरजेचे ठरते. अशा उपाययोजनांच्या माध्यमातून संविधानिक मूल्यांशी निष्ठा राखणारे, जबाबदारीची जाणीव असलेले आणि लोकशाही व्यवस्थेला सशक्त करणारे नागरिक घडवणे हेच या संकल्पनेचे अंतिम ध्येय आहे.

महत्वाचे शब्द**:-** भारतीय संविधान**,** मुलभूत कर्तव्ये

उद्दिष्ट्ये**:-**

१. नागरिकांमध्ये नागरी जबाबदारीची जाणीव वाढवणे.

२. समाजातील शिस्त आणि एकात्मता बळकटी देणे.

३. शैक्षणिक आणि सामाजिक संस्थांमध्ये कर्तव्यांचे प्रभावी समावेश सुनिश्चित करणे.

४. राष्ट्रीय प्रगती आणि लोकशाही सहभागाला चालना देणे.

गृहीतके:-

१. नागरी हक्क आणि कर्तव्य यांचा संतुलन आवश्यक आहे.

२. मुलभूत कर्तव्ये सर्व नागरिकांसाठी समान आहेत.

३. कर्तव्यांचे पालन सामाजिक व नागरी विकासासाठी महत्त्वाचे आहे.

४. शिक्षण आणि जनजागृती मुलभूत कर्तव्यांची जाणीव निर्माण करतात.

संशोधन पद्धती:-

या विषयाच्या शोध निबंधासाठी दुय्यम साहित्याचा वापर करण्यात आला आहे.यामध्ये विश्लेषणात्मकसंशोधन पद्धतीचा यामध्ये विविध ग्रंथ, वार्षिक अंक, त्रैमासिक, मासिक, साप्ताहिक, वर्तमान पत्र अशा लिखित साहित्याचा वापर या शोध निबंधामध्ये करण्यात आला आहे.

मूलभूत कर्तव्यांची गरज:-

भारतीय संविधानात मूलभूत कर्तव्यांचा समावेश होण्यामागे ही जाणीव होती की नागरिकांनी केवळ आपल्या संवैधानिक अधिकारांचा लाभ घेणेच नव्हे, तर त्या अधिकारांसोबत येणाऱ्या जबाबदाऱ्यांचेही प्रामाणिकपणे पालन करणे आवश्यक आहे. लोकशाही व्यवस्था प्रभावीपणे

चालण्यासाठी अधिकार आणि कर्तव्य यांच्यात समतोल असणे अत्यंत महत्त्वाचे आहे. मूळ संविधानात मूलभूत कर्तव्यांचा स्वतंत्रपणे उल्लेख नव्हता, कारण संविधानकर्त्यांचा असा विश्वास होता की सुसंवाद, धर्मनिरपेक्षता, राष्ट्रप्रेम आणि सामाजिक मूल्ये ही नागरिकांच्या वर्तनातून नैसर्गिकरित्या प्रतिबिंबित होतील आणि त्यासाठी वेगळी तरतूद करण्याची गरज भासणार नाही. मात्र, कालांतराने समाजरचनेत झालेल्या बदलांमुळे, वाढती लोकसंख्या, शहरीकरण आणि बदलती जीवनशैली यांमुळे नागरिकांच्या नागरी जाणीवेत आणि सामाजिक जबाबदारीत काही प्रमाणात दुरावा निर्माण झाल्याचे दिसून आले.[१] अनेक वेळा असे आढळून आले की सुशिक्षित नागरिकसुद्धा राष्ट्र आणि समाजाप्रती असलेल्या आपल्या कर्तव्यांबाबत उदासीन राहू लागले. यामुळे शिस्त, देशभक्ती, राष्ट्रीय एकात्मता आणि सामाजिक उत्तरदायित्व या मूल्यांचे जतन करण्यासाठी कर्तव्यांची स्पष्ट आणि औपचारिक मांडणी करणे आवश्यक ठरले.

मूलभूत कर्तव्यांची संकल्पना स्वीकारताना भारताने इतर देशांच्या संवैधानिक अनुभवांचाही विचार केला. विशेषतः सोव्हिएत संघ (यूएसएसआर) आणि जपान यांसारख्या देशांनी आपल्या संविधानात नागरिकांच्या कर्तव्यांचा समावेश करून राष्ट्रीय मूल्ये दृढ केली होती. या तुलनात्मक दृष्टिकोनातून प्रेरणा घेत, १९७६ मध्ये स्वर्ण सिंह समितीच्या शिफारशींनुसार मूलभूत कर्तव्यांचा समावेश करण्यात आला. या कर्तव्यांचा मुख्य उद्देश म्हणजे संविधानाच्या प्रस्तावनेत नमूद केलेल्या मूल्यांना जसे की न्याय, स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुता बळकटी देणे हा होता. मूलभूत कर्तव्यांद्वारे नागरिकांना हे

स्पष्टपणे सांगण्यात आले की ते केवळ हक्कांचे उपभोगकर्ते नसून राष्ट्रनिर्मितीचे सक्रिय भागीदार आहेत. नैतिक आचरण, राष्ट्रीय प्रतीकांचा सन्मान, सार्वजनिक मालमत्तेचे संरक्षण आणि सामाजिक सलोखा राखणे यांसारख्या बाबी लोकशाही सशक्त करण्यासाठी अत्यावश्यक आहेत. या अर्थाने, मूलभूत कर्तव्यांची ओळख ही सर्व पिढ्यांना भारताच्या संवैधानिक लोकशाहीला आधार देणाऱ्या आदर्शांचे भान करून देणारी, त्यांना मार्गदर्शन करणारी आणि प्रेरित करणारी एक आवश्यक पायरी ठरते. परिणामी, मूलभूत कर्तव्ये देशाची लोकशाही रचना मजबूत करण्यासोबतच राष्ट्रीय एकात्मता आणि सामूहिक ओळख दृढ करण्यात मोलाची भूमिका बजावतात.

सामाजिक एकात्मता आणि विकासासाठी मूलभूत कर्तव्यांचे महत्त्व**:-**

सामाजिक एकात्मता निर्माण करणे आणि समाजाचा सर्वांगीण विकास साधणे या प्रक्रियेत मूलभूत कर्तव्यांची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची आहे. सामाजिक एकात्मता म्हणजे सर्वांनी एकसारखे विचार करावेत किंवा वागावे अशी सक्ती नसून, समाजातील विविधता स्वीकारून परस्पर समज, सहकार्य आणि विश्वासाच्या आधारे एकत्र नांदणे होय. भारतासारख्या बहुभाषिक, बहुधार्मिक आणि बहुसांस्कृतिक देशात ही एकात्मता टिकवण्यासाठी नागरिकांची जबाबदारी अधिक महत्त्वाची ठरते. मूलभूत कर्तव्यांमुळे नागरिकांना संविधानाचा आदर करणे, सामाजिक सलोखा राखणे, सार्वजनिक मालमत्तेचे संरक्षण करणे आणि राष्ट्राच्या हिताला प्राधान्य देणे याबाबत जागरूक केले जाते. या कर्तव्यांमुळे व्यक्तीच्या वैयक्तिक अधिकारांबरोबरच समाजाप्रती असलेल्या सामूहिक जबाबदाऱ्यांचे भान निर्माण होते. परिणामी,

नागरिकत्व ही केवळ कायदेशीर ओळख न राहता, ती एक जिवंत सामाजिक नातेसंबंधांची प्रक्रिया बनते. यामुळे लोकशाहीतील अमूर्त मूल्ये प्रत्यक्ष सामाजिक व्यवहारात उतरतात आणि समाजातील विविध घटकांमध्ये विश्वास आणि सहकार्य वाढते[२].

सामाजिक एकतेसाठी मूलभूत कर्तव्ये एक प्रेरक शक्ती म्हणून कार्य करतात. ती व्यक्तींना जात, धर्म, भाषा किंवा गट ओळखींपलीकडे जाऊन व्यापक सामाजिक रचनेचा विचार करण्यास प्रवृत्त करतात. शिक्षण व्यवस्था, प्रशासकीय यंत्रणा आणि नागरी समाज संस्था यांच्यातील परस्परसंबंध मजबूत होण्यासाठीही ही कर्तव्ये उपयुक्त ठरतात. शाळा आणि महाविद्यालयांमधून नागरिकांना त्यांच्या सामाजिक जबाबदाऱ्यांची जाणीव करून दिल्यास, पुढील पिढी अधिक संवेदनशील आणि जबाबदार नागरिक म्हणून घडते. यामुळे मूलभूत कर्तव्यांवर जाणीवपूर्वक भर देणे ही केवळ घटनात्मक गरज न राहता सामाजिक विकासाची अनिवार्य अट ठरते. शैक्षणिक संस्था, धोरणकर्ते आणि नागरी समाजातील घटकांनी या कर्तव्यांविषयी जनजागृती करणे आणि त्यांचे पालन प्रत्यक्षात आणण्यासाठी सक्रिय भूमिका घेणे आवश्यक आहे. अशा प्रयत्नांमुळे समावेशक, सहकार्यपूर्ण आणि प्रगतीशील समाजाची उभारणी शक्य होते, जी भारताच्या लोकशाही व्यवस्थेला अधिक सक्षम आणि टिकाऊ बनवते.

नागरिकांच्या जबाबदाऱ्या ठरवताना उद्भवणारे प्रश्न:-

नागरिकांच्या जबाबदाऱ्या निश्चित करताना अनेक मूलभूत आणि गुंतागुंतीचे प्रश्न समोर येतात. हे प्रश्न केवळ कायदेशीर चौकटीपुरते मर्यादित नसून, नागरिकत्वाची संकल्पना, राजकीय समुदायाची

रचना आणि अधिकार व कर्तव्य यांच्यातील परस्परसंबंध यांशी थेट जोडलेले असतात. लोकशाही व्यवस्थेत नागरिकांनी सामूहिक हितासाठी योगदान देणे अपेक्षित असते, तसेच राज्याने त्यांच्या मूलभूत अधिकारांचे संरक्षण करणेही तितकेच आवश्यक असते. त्यामुळे हक्क आणि कर्तव्य यांच्यातील समतोल नेमका कसा साधायचा, हा एक महत्त्वाचा प्रश्न ठरतो. या संदर्भात वैयक्तिक जबाबदारीची व्याप्ती आणि तिच्या मर्यादा काय असाव्यात, यावरही चर्चा होते. विविध सामाजिक गट, सांस्कृतिक पार्श्वभूमी आणि बदलते सामाजिक संकेत लक्षात घेतल्यास, सर्व नागरिकांकडून एकाच प्रकारच्या जबाबदाऱ्यांची अपेक्षा करणे कितपत योग्य आहे, हा प्रश्न उपस्थित होतो. शिवाय, नागरिकांना सार्वजनिक प्रश्नांवर समजूतदार आणि माहितीपूर्ण निर्णय घेण्यास सक्षम करणारी प्रक्रिया किती प्रभावी आहे, हेदेखील तितकेच महत्त्वाचे ठरते. कारण जबाबदार नागरी सहभाग हा केवळ कर्तव्यभावनेवर नव्हे, तर माहिती, विवेकबुद्धी आणि चिकित्सक विचारसरणीवर आधारलेला असतो[3].

नागरिकांच्या जबाबदाऱ्यांची रचना कशी असावी, यावरही मतभेद आढळतात. काहींच्या मते, कर्तव्यांवर आधारित दृष्टिकोन आवश्यक आहे, ज्यात नागरिकांनी ठरावीक जबाबदाऱ्या पार पाडाव्यात अशी अपेक्षा असते. तर काही विचारवंत सक्रिय आणि सहभागी नागरिकत्वावर भर देतात, जिथे नागरिक केवळ नियम पाळणारे नसून, निर्णयप्रक्रियेत सहभागी होणारे सक्रिय घटक असतात. या दोन दृष्टिकोनांमधील तणाव लोकशाही शासनाच्या स्वरूपाबाबत महत्त्वाचे प्रश्न उपस्थित करतो. याशिवाय, समावेशन आणि बहिष्कार यांवरील चर्चा नागरिकत्वाच्या चौकटी अधिक गुंतागुंतीच्या बनवतात.

राजकीय समुदायाचा सदस्य कोण मानायचा, त्या सदस्यत्वासोबत कोणत्या जबाबदाऱ्या जोडल्या जाव्यात आणि सहभागासाठी कोणती किमान अटी असाव्यात, याबाबत वेगवेगळी मते आढळतात. कायदेशीर तरतुदी, शिक्षण व्यवस्था आणि सामाजिक सहभागाचे निकष यांच्यातील परस्परसंबंध सूचित करतात की नागरिकांच्या जबाबदाऱ्या ठरवणे ही एक सरळ किंवा स्थिर प्रक्रिया नाही, तर सतत संवाद, विचारमंथन आणि बदल स्वीकारणारी प्रक्रिया आहे.

या सर्व गुंतागुंतींना सामोरे जाण्यासाठी धोरणकर्ते, शिक्षक आणि समाजातील नेतृत्व करणाऱ्या घटकांनी नागरिकांमध्ये संवाद वाढवणे, अपेक्षा स्पष्ट करणे आणि लोकशाही मूल्यांना बळकटी देणाऱ्या पद्धतीने नागरिकांना त्यांच्या भूमिका पार पाडण्यासाठी सक्षम करणे आवश्यक आहे. अशा प्रयत्नांमुळेच जबाबदार, जागरूक आणि सक्रिय नागरिकत्वाची उभारणी शक्य होते.

मूलभूत कर्तव्यांचे स्वरूप**:-**

भारतीय संविधानात मूलभूत कर्तव्यांचा समावेश होणे हा एक महत्त्वाचा घटनात्मक टप्पा मानला जातो. १९७६ मध्ये करण्यात आलेल्या ४२ व्या घटनादुरुस्तीमुळे या कर्तव्यांना अधिकृत स्वरूप प्राप्त झाले. या दुरुस्तीपूर्वी संविधानात प्रामुख्याने मूलभूत हक्क आणि राज्याच्या धोरणांची निर्देशक तत्त्वे यांवर भर देण्यात आला होता; मात्र नागरिकांच्या कर्तव्यांचा स्पष्ट उल्लेख नव्हता. त्यामुळे अधिकार आणि जबाबदाऱ्या यांच्यातील समतोल साधण्यात काही प्रमाणात कमतरता असल्याचे जाणवत होते, विशेषतः राष्ट्रीय एकात्मता आणि नागरी शिस्त यांच्या दृष्टीने आणीबाणीच्या काळात

सरकारने नेमलेल्या सरदार स्वरण सिंग समितीने नागरिकांना त्यांच्या राष्ट्राप्रती आणि समाजाप्रती असलेल्या नैतिक जबाबदाऱ्यांची आठवण करून देणे आवश्यक असल्याचे अधोरेखित केले. या समितीच्या शिफारशींच्या आधारे संसदेकडून संविधानात भाग IVA समाविष्ट करण्यात आला आणि मूलभूत कर्तव्ये औपचारिकरीत्या संहिताबद्ध करण्यात आली. या कर्तव्यांचा उद्देश नागरिकांमध्ये शिस्त, राष्ट्रनिष्ठा आणि संविधानिक मूल्यांप्रती बांधिलकी निर्माण करणे हा होता.

मूलभूत कर्तव्यांमुळे केवळ अधिकार आणि कर्तव्यांमधील असमतोल दूर करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला नाही, तर नागरिकांना सामाजिक सलोखा, राष्ट्रीय एकात्मता आणि सामूहिक विकास यासाठी सक्रिय भूमिका घेण्यास प्रवृत्त करणारी एक नैतिक चौकटही तयार झाली. यामधून लोकशाही व्यवस्थेची प्रभावीता ही फक्त दिलेल्या अधिकारांवर अवलंबून नसून, नागरिकांनी आपल्या जबाबदाऱ्या कितपत जाणीवपूर्वक आणि सक्रियपणे पार पाडल्या आहेत यावरही अवलंबून असते, ही व्यापक जाणीव व्यक्त होते. या अर्थाने, मूलभूत कर्तव्यांचे स्वरूप हे केवळ कायदेशीर तरतुदींपुरते मर्यादित न राहता, संविधानिक जागरूकता वाढवणारे आणि जबाबदार नागरिकत्व घडवणारे मार्गदर्शक तत्त्व म्हणून पाहिले जाते. त्यामुळे या कर्तव्यांविषयी सतत जनजागृती करणे आणि त्यांचे महत्त्व अधोरेखित करणे हे भारतीय लोकशाही सुदृढ करण्यासाठी अत्यावश्यक ठरते[४].

मूलभूत कर्तव्यांची वैशिष्ट्ये:-

मूलभूत कर्तव्यांचे सर्वात महत्त्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे त्यांचे सार्वत्रिक स्वरूप. ही कर्तव्ये कोणत्याही एका गटापुरती, वर्गापुरती किंवा विशिष्ट नातेसंबंधांपुरती मर्यादित नसून, राष्ट्रातील प्रत्येक नागरिकावर समानपणे लागू होतात. नागरिकाची सामाजिक, आर्थिक, राजकीय स्थिती किंवा वैयक्तिक पार्श्वभूमी काहीही असली तरी, मूलभूत कर्तव्ये सर्वांसाठी सारखीच आहेत. विशेष कर्तव्ये साधारणपणे काही ठरावीक नातेसंबंधांवर आधारित असतात. जसे की पालकांचे मुलांप्रती असलेले कर्तव्य, नियोक्त्याचे कर्मचाऱ्यांप्रती कर्तव्य किंवा करारातून निर्माण होणाऱ्या जबाबदाऱ्या. याउलट, मूलभूत कर्तव्ये कोणत्याही वैयक्तिक गुणधर्मावर किंवा विशिष्ट संबंधांवर अवलंबून नसतात. ती थेट नागरिकत्वाच्या संकल्पनेशी जोडलेली असून, व्यक्ती आणि राष्ट्र तसेच व्यक्ती आणि समाज यांच्यातील मूलभूत नाते अधोरेखित करतात[५].

या कर्तव्यांच्या सार्वत्रिकतेमुळे समाजात समान जबाबदारीची भावना निर्माण होते. प्रत्येक नागरिक केवळ स्वतःच्या हक्कांपुरता मर्यादित न राहता, इतर नागरिकांच्या कल्याणाबाबतही सजग राहतो. यामुळे वैयक्तिक हित आणि सामूहिक हित यांच्यातील परस्परसंबंध अधिक दृढ होतो आणि सामाजिक सलोखा टिकवून ठेवण्यास मदत होते. मूलभूत कर्तव्यांचे पालन केवळ वैयक्तिक नैतिकतेचा प्रश्न नसून, संपूर्ण सामाजिक आणि राजकीय व्यवस्थेची स्थिरता आणि अखंडता राखण्यासाठी आवश्यक आहे. त्यामुळे राष्ट्राची एकता, सार्वभौमता आणि प्रगती टिकवून ठेवण्यात प्रत्येक नागरिकाची भूमिका

महत्त्वाची ठरते. या दृष्टीने, मूलभूत कर्तव्यांविषयी सतत जनजागृती करणे आणि शिक्षणाच्या माध्यमातून त्यांचे महत्त्व अधोरेखित करणे अत्यावश्यक आहे, जेणेकरून प्रत्येक नागरिक आपल्या जबाबदाऱ्या ओळखून त्या जाणीवपूर्वक पार पाडू शकेल.

मूलभूत कर्तव्यांच्या यादीत समावेश:-

भारतीय संविधानात मूलभूत कर्तव्यांचा समावेश करणे हा नागरिकांमध्ये नागरी जबाबदारीची जाणीव आणि देशभक्तीची भावना दृढ करण्यासाठी केलेला जाणीवपूर्वक प्रयत्न आहे. लोकशाही व्यवस्थेत अधिकार जितके महत्त्वाचे असतात, तितकीच त्यांच्याशी संबंधित कर्तव्येही महत्त्वाची असतात. या समतोलाला बळकटी देण्यासाठी आणि राष्ट्रीय एकात्मता मजबूत करण्यासाठी मूलभूत कर्तव्यांची संकल्पना संविधानात अंतर्भूत करण्यात आली. संविधानाच्या भाग IV-A अंतर्गत कलम 51A मध्ये मूलभूत कर्तव्यांची स्पष्ट मांडणी करण्यात आली आहे. ही कर्तव्ये १९७६ मध्ये झालेल्या ४२ व्या घटनादुरुस्ती कायद्याद्वारे संविधानात समाविष्ट करण्यात आली. सुरुवातीला मूलभूत कर्तव्यांची संख्या दहा होती. मात्र, शिक्षणाचे महत्त्व लक्षात घेऊन २००२ मध्ये ८६ व्या घटनादुरुस्ती कायद्याद्वारे एक अतिरिक्त कर्तव्य जोडण्यात आले, ज्यामुळे मूलभूत कर्तव्यांची एकूण संख्या अकरा झाली[६].

या कर्तव्यांमध्ये संविधानाचा आदर करणे, राष्ट्रध्वज व राष्ट्रगीतास सन्मान देणे, राष्ट्रीय एकता आणि अखंडता जपणे, सामाजिक सलोखा वाढवणे, पर्यावरणाचे संरक्षण करणे आणि भारताच्या सांस्कृतिक वारशाचे जतन करणे अशा विविध जबाबदाऱ्यांचा समावेश आहे. ही कर्तव्ये नागरिकांना

राष्ट्राप्रती असलेल्या त्यांच्या भूमिकेची सतत आठवण करून देतात आणि मूलभूत अधिकार व राज्य धोरणाच्या निर्देशक तत्त्वांना पूरक म्हणून कार्य करतात. मूलभूत कर्तव्ये आणि सामाजिक एकता यांचा संबंध अतिशय जवळचा आहे. नागरिकांनी ही कर्तव्ये जाणीवपूर्वक आणि सक्रियपणे पार पाडल्यास केवळ वैयक्तिक जबाबदारीची भावना बळकट होत नाही, तर समाजातील ऐक्य, विश्वास आणि राष्ट्रीय अखंडताही अधिक मजबूत होते. म्हणूनच, मूलभूत कर्तव्यांविषयी अधिक जनजागृती करणे, शिक्षण व्यवस्थेमध्ये त्यांचा प्रभावी समावेश करणे आणि नागरिकांना त्यांच्या कर्तव्यांची जाणीव करून देणारे उपक्रम राबवणे ही काळाची गरज आहे.

मूलभूत कर्तव्यांचा ऐतिहासिक विकास**:-**

स्वातंत्र्यपूर्व काळात भारतात कर्तव्याची संकल्पना ही केवळ वैयक्तिक नैतिकतेपुरती मर्यादित नव्हती, तर ती शासनव्यवस्था, प्रशासन आणि राष्ट्रसेवेशी घट्टपणे जोडलेली होती. त्या काळात राष्ट्राची सेवा करणे हे अनेकांसाठी केवळ नोकरी नव्हे, तर एक जीवनधर्म मानला जात असे. लष्करी, प्रशासकीय आणि नागरी क्षेत्रातील व्यक्तींमध्ये राष्ट्राप्रती कर्तव्यभावना खोलवर रुजलेली होती, जी त्यांच्या कामातून स्पष्टपणे दिसून येत होती. १९४७ पर्यंतच्या संक्रमण काळात, देशात कायदा व सुव्यवस्था राखण्याची जबाबदारी मोठ्या प्रमाणावर भारतीय सैन्यावर होती. या जबाबदारीत शिस्त, निष्ठा आणि राष्ट्रहिताला सर्वोच्च स्थान देणे अपेक्षित होते. वैयक्तिक हितसंबंध किंवा राजकीय मतभेद बाजूला ठेवून राष्ट्राच्या स्थैर्यासाठी कार्य करणे, हीच त्या काळातील कर्तव्याची मुख्य भावना होती. ही कर्तव्यभावना केवळ

लष्करापुरती मर्यादित नव्हती. प्रशासकीय अधिकारी, शिक्षक, सरकारी कर्मचारी आणि इतर नागरी सेवक हेही कठीण आणि अनेकदा धोकादायक परिस्थितीत भारताची सेवा करत होते. त्यांचे कार्य वैयक्तिक लाभासाठी नसून, व्यापक समाजहितासाठी समर्पित असल्याचे मानले जात असे. त्यामुळे समाजात या सेवकांकडे मोठ्या आदराने पाहिले जात होते. “भारताची सेवा करणे हेच त्यांचे जीवनकार्य आहे” अशी भावना त्या काळात सर्वसामान्य होती, जी या भूमिकांशी जोडलेल्या कर्तव्याची तीव्रता दर्शवते. महत्त्वाचे म्हणजे, या सेवा करणाऱ्या घटकांप्रती व्यक्त होणारा सन्मान आणि कृतज्ञता ही कर्तव्याला दिलेल्या राष्ट्रीय मान्यतेचे प्रतीक होती. यामुळे निःस्वार्थ सेवेची संस्कृती बळकट झाली आणि पुढील पिढ्यांसाठी नैतिक आदर्श निर्माण झाला. स्वातंत्र्यपूर्व काळातील अस्थिर राजकीय परिस्थितीत सुव्यवस्था आणि प्रगती टिकवून ठेवण्यासाठी लष्करी स्थिरता, कार्यक्षम प्रशासन आणि नागरी सेवेतील समर्पण यांचा परस्परपूरक संबंध अत्यंत महत्त्वाचा ठरला.[७]

या पार्श्वभूमीवर, कर्तव्याची भावना जोपासणे आणि राष्ट्रसेवेत कार्यरत व्यक्तींचा सन्मान करणे हे केवळ त्या काळापुरते मर्यादित नव्हते, तर भारताच्या एकात्मतेसाठी आणि भविष्यातील प्रगतीसाठीही आवश्यक ठरले. हीच परंपरा पुढे जाऊन मूलभूत कर्तव्यांच्या संकल्पनेला वैचारिक अधिष्ठान देणारी ठरली, असे म्हणता येईल.

संविधानाच्या ४२ व्या घटनादुरुस्तीद्वारे मूलभूत कर्तव्यांचा समावेश:-

भारतीय संविधानात मूलभूत कर्तव्यांचा औपचारिक समावेश १९७६ मध्ये आणीबाणीच्या काळात करण्यात आलेल्या ४२ व्या घटनादुरुस्तीद्वारे करण्यात आला. या दुरुस्तीमुळे भारतीय संविधानात एक महत्त्वपूर्ण बदल घडून आला, कारण याच वेळी नागरिकांची कर्तव्ये प्रथमच स्पष्टपणे आणि स्वतंत्रपणे मांडण्यात आली. या कर्तव्यांचा समावेश संविधानाच्या भाग IV-A अंतर्गत कलम ५१अ मध्ये करण्यात आला, ज्यामुळे नागरिकांवर राष्ट्राच्या मूल्यांचे पालन करण्याची नैतिक तसेच संवैधानिक जबाबदारी अधोरेखित झाली. ही दुरुस्ती केवळ कायदेशीर तरतुदी वाढवणारी नव्हती, तर ती अधिकार आणि कर्तव्य यांच्यात समतोल निर्माण करण्याचा एक जाणीवपूर्वक प्रयत्न होता. याआधी संविधानात प्रामुख्याने मूलभूत हक्क आणि राज्य धोरणाची निर्देशक तत्त्वे यांवर भर देण्यात आला होता; मात्र नागरिकांच्या कर्तव्यांची स्पष्ट मांडणी नसल्याने हा समतोल अपुरा असल्याचे जाणवत होते. ४२ व्या घटनादुरुस्तीने हा असमतोल दूर करण्याचा प्रयत्न केला आणि लोकशाही व्यवस्थेत अधिकारांसोबत कर्तव्यांचे महत्त्व अधोरेखित केले.

या दुरुस्तीद्वारे सुरुवातीला दहा मूलभूत कर्तव्यांची यादी करण्यात आली. या कर्तव्यांमध्ये संविधानाचा आदर करणे, राष्ट्रध्वज आणि राष्ट्रगीताला सन्मान देणे, राष्ट्रीय एकता आणि अखंडता जपणे, सामाजिक सलोखा वाढवणे, वैज्ञानिक दृष्टिकोन विकसित करणे आणि सार्वजनिक मालमत्तेचे संरक्षण करणे अशा बाबींचा समावेश होता. या माध्यमातून नागरिकांच्या दैनंदिन वर्तनाला संविधानिक मूल्यांशी

जोडण्याचा प्रयत्न करण्यात आला. मूलभूत कर्तव्यांचा समावेश राज्य धोरणाच्या निर्देशक तत्त्वांशीही निकट संबंध ठेवून करण्यात आला. सामाजिक न्याय, आर्थिक विकास आणि सांस्कृतिक प्रगती साध्य करण्याची राज्याची जबाबदारी आणि नागरिकांचे नैतिक आचरण यांच्यातील परस्परसंबंध या दुरुस्तीने अधोरेखित केला. त्यामुळे राष्ट्रीय प्रगती ही केवळ राज्याच्या धोरणांवर अवलंबून नसून, नागरिकांच्या सक्रिय सहभागावरही अवलंबून असते, ही जाणीव अधिक ठळकपणे व्यक्त झाली.[८]

या अर्थाने, ४२ व्या घटनादुरुस्तीने मूलभूत कर्तव्यांद्वारे नागरिकांवर शिस्त लादण्याचा उद्देश ठेवला नाही, तर त्यांना सामाजिक विकासात सक्रिय सहभागी बनवण्याचा प्रयत्न केला. मात्र, ही कर्तव्ये प्रभावीपणे अंमलात यावीत यासाठी त्याविषयी सातत्याने शिक्षण, जनजागृती आणि संवैधानिक जाणीव निर्माण करणे अत्यंत आवश्यक आहे. अशा प्रयत्नांमुळेच संविधानातील उद्दिष्टे प्रत्यक्षात साकार होऊ शकतात.

इतर देशांच्या तुलनेत भारतातील कर्तव्ये**:-**

भारतातील कर्तव्यांची संकल्पना ही देशाच्या सांस्कृतिक परंपरा, ऐतिहासिक अनुभव आणि सामाजिक-आर्थिक वास्तव यांच्या परस्परसंवादातून घडलेली आहे. त्यामुळे भारतात कर्तव्यांकडे पाहण्याची दृष्टी अनेक विकसित देशांपेक्षा वेगळी दिसून येते. भारतीय समाजात कर्तव्ये केवळ कायदेशीर किंवा संविधानिक बाब म्हणून नव्हे, तर दैनंदिन जीवनाचा अविभाज्य भाग म्हणून समजली जातात. भारतीय समाजरचनेत कुटुंब आणि समुदाय यांना विशेष महत्त्व आहे. त्यामुळे पालकांची सेवा करणे,

कुटुंबातील सदस्यांना आधार देणे, तसेच समाजातील ठरावीक भूमिका पार पाडणे ही कर्तव्ये नैसर्गिक आणि अपेक्षित मानली जातात. अनेकदा ही कर्तव्ये परंपरेने ठरलेली असतात आणि पिढ्यान्-पिढ्या चालत आलेल्या सामाजिक मूल्यांशी जोडलेली असतात. याउलट, अनेक पाश्चिमात्य किंवा विकसित देशांमध्ये वैयक्तिक स्वातंत्र्य, आत्मनिर्भरता आणि व्यक्तिगत निवडींना अधिक प्राधान्य दिले जाते. तेथे कर्तव्ये प्रामुख्याने राज्य आणि नागरिक यांच्यातील कायदेशीर संबंधांपुरती मर्यादित राहतात. आर्थिक परिस्थितीतील फरकही कर्तव्यांच्या स्वरूपावर मोठा परिणाम करतात. भारतासारख्या विकसनशील देशात अनेक नागरिकांना रोजगारासाठी स्थलांतर करावे लागते आणि कुटुंबाला आर्थिक मदत पाठवणे ही एक सामाजिक जबाबदारी मानली जाते. श्रीमंत आणि कल्याणकारी राज्यव्यवस्था असलेल्या देशांमध्ये मात्र अशा प्रकारची जबाबदारी तुलनेने कमी असते, कारण तेथे शिक्षण, आरोग्य आणि सामाजिक सुरक्षेसाठी राज्याची भूमिका अधिक व्यापक असते.

याशिवाय, भारतातील अंतर्गत सामाजिक-आर्थिक विषमता कर्तव्यांच्या अनुभवात विविधता निर्माण करते. ग्रामीण भागातील नागरिकांना शेती, पाणी, शिक्षण आणि आरोग्याशी संबंधित वेगळ्या प्रकारच्या जबाबदाऱ्यांना सामोरे जावे लागते, तर शहरी भागात रोजगार, करभरणा आणि नागरी शिस्त यांसारख्या कर्तव्यांवर अधिक भर असतो. ही विविधता भारतातील स्थानिक परिस्थिती, जागतिक आर्थिक प्रभाव आणि सामाजिक बदल यांचे प्रतिबिंब आहे. या सर्व पार्श्वभूमीवर, भारतातील कर्तव्यांचे स्वरूप एकसंध किंवा सरळ नसून ते बहुआयामी आणि संदर्भाधारित आहे. त्यामुळे धोरणकर्ते आणि

सामाजिक संस्था यांनी कर्तव्यांची रचना करताना आणि त्यांची अंमलबजावणी करताना पारंपरिक मूल्ये आणि बदलते सामाजिक-आर्थिक वास्तव या दोन्हींचा संवेदनशीलपणे विचार करणे आवश्यक आहे. अशा समतोल दृष्टिकोनातूनच कर्तव्यांची अधिक न्याय्य आणि प्रभावी अंमलबजावणी शक्य होईल.

मूलभूत कर्तव्यांचे सामाजिक व शैक्षणिक प्रभाव:-

मूलभूत कर्तव्ये ही लोकशाही समाजाचा पाया मजबूत करणारी मूल्ये आहेत; मात्र शाळा आणि महाविद्यालयांमध्ये त्यांचे शिक्षण किती आणि कसे दिले जाते, यामध्ये मोठी विसंगती दिसून येते. काही ठिकाणी ही कर्तव्ये पाठ्यपुस्तकांपुरती मर्यादित राहतात, तर काही संस्थांमध्ये त्यांचा प्रत्यक्ष जीवनाशी संबंध जोडून विचार केला जातो. ही असमानता आपल्या शिक्षणव्यवस्थेत नागरी शिक्षण प्रभावीपणे रुजवताना येणाऱ्या अडचणी स्पष्ट करते. शिक्षकांचे मुख्य कर्तव्य विद्यार्थ्यांमध्ये लोकशाही मूल्ये, सामाजिक जबाबदारी आणि संविधानिक जाणीव निर्माण करणे हे असले, तरी ही मूल्ये प्रत्यक्ष अध्यापनात उतरवली जातातच असे नाही. अनेक वेळा अभ्यासक्रमातील इतर विषयांना अधिक महत्त्व दिले जाते आणि मूल्याधारित शिक्षण दुय्यम ठरते. तसेच, सर्व शिक्षकांना मूलभूत कर्तव्यांचे सखोल आकलन किंवा ते शिकवण्यासाठी आवश्यक प्रशिक्षण मिळालेले नसते. त्यामुळे हे शिक्षण बहुतेकदा शिक्षकांच्या वैयक्तिक संवेदनशीलतेवर, अनुभवावर आणि पुढाकारावर अवलंबून राहते. शालेय स्तरावर मूलभूत कर्तव्यांचे सातत्यपूर्ण आणि प्रभावी शिक्षण न झाल्यास, विद्यार्थ्यांना त्यांची खरी सामाजिक भूमिका लवकर उमगत नाही. अनेकदा हे विषय महाविद्यालयीन किंवा उच्च शिक्षणाच्या पातळीवर

अधिक योग्य मानले जातात. परिणामी, विद्यार्थ्यांना बालवयातच संविधान, कर्तव्ये आणि नागरिकत्व यांची ओळख मिळत नाही, जी लोकशाही समाजासाठी अत्यंत आवश्यक आहे.[९]

या परिस्थितीचा सामाजिक परिणामही खोलवर दिसून येतो. नागरिकांना त्यांच्या अधिकारांची जाणीव असते; मात्र कर्तव्यांविषयीची जाणीव तुलनेने कमी असते. यामुळे सामाजिक शिस्त, सार्वजनिक मालमत्तेची काळजी, पर्यावरण संरक्षण आणि परस्पर सहकार्य यांसारख्या बाबींमध्ये उदासीनता दिसून येते. म्हणूनच, सर्व शैक्षणिक स्तरांवर मूलभूत कर्तव्यांचे शिक्षण अनिवार्य, सातत्यपूर्ण आणि कृतीशील स्वरूपात देणे अत्यावश्यक आहे. अभ्यासक्रमात केवळ सैद्धांतिक माहिती न देता, उपक्रम, चर्चा, सामाजिक प्रकल्प आणि अनुभवाधारित शिक्षणाच्या माध्यमातून कर्तव्यांची जाणीव निर्माण केली पाहिजे. अशा जाणीवपूर्वक आणि नियोजनबद्ध प्रयत्नांमधूनच सुजाण, जबाबदार आणि लोकशाही मूल्यांवर विश्वास ठेवणारे नागरिक घडू शकतात.

मूलभूत कर्तव्यांच्या प्रचाराचा समाजातील शिस्त व एकात्मतेवर परिणाम**:-**

मूलभूत कर्तव्यांचा नियोजनबद्ध आणि सातत्यपूर्ण प्रचार झाल्यास समाजात शिस्त आणि एकात्मता निर्माण होण्यास मोठी मदत होते. जेव्हा नागरिकांना शिक्षण, माध्यमे आणि सार्वजनिक मोहिमांच्या माध्यमातून त्यांच्या सामाजिक व नागरी जबाबदाऱ्यांची जाणीव करून दिली जाते, तेव्हा त्यांच्या वर्तनात सकारात्मक बदल घडून येतो. नागरिक केवळ स्वतःपुरते विचार न करता समाजाचा एक घटक म्हणून वागू लागतात, आणि यामुळे सामूहिक हिताला प्राधान्य मिळते. मूलभूत कर्तव्ये ही

केवळ कायदेशीर नियम नसून ती नैतिक मार्गदर्शक तत्त्वे आहेत. त्यांची सक्ती नसली तरीसुद्धा, ती व्यक्तींना शिस्तबद्ध, जबाबदार आणि संवेदनशील वर्तन करण्यास प्रवृत्त करतात. संविधानाचा आदर करणे, राष्ट्रीय प्रतीकांबद्दल सन्मान राखणे, सार्वजनिक मालमत्तेचे संरक्षण करणे आणि शांतता व सुसंवाद टिकवणे यासारखी कर्तव्ये नागरिकांच्या दैनंदिन वागणुकीत उतरली तर समाजातील अराजकता, उदासीनता आणि बेफिकिरी कमी होते. या कर्तव्यांचा प्रचार विविध सामाजिक गटांमध्ये परस्पर आदर आणि समज वाढवतो. जात, धर्म, भाषा किंवा प्रदेश यांतील भेद बाजूला ठेवून सर्व नागरिक समान मूल्यांभोवती एकत्र येतात. त्यामुळे सामाजिक विभाजन कमी होऊन राष्ट्रीय एकात्मता बळकट होते.[१०]

स्वच्छता अभियान, पर्यावरण संरक्षण उपक्रम, वृक्षारोपण, पाणी संवर्धन यांसारख्या मूलभूत कर्तव्यांवर आधारित उपक्रमांमुळे समाजात सामूहिक सहभाग वाढतो. अशा उपक्रमांतून नागरिक एकत्र काम करतात, परस्पर सहकार्य वाढते आणि "आपण समाजासाठी काहीतरी करतो आहोत" ही भावना निर्माण होते. याचा थेट परिणाम समाजातील शिस्त आणि एकोपा वाढण्यावर होतो. एकूणच, जेव्हा मूलभूत कर्तव्ये केवळ पुस्तकांपुरती मर्यादित न राहता प्रत्यक्ष आचरणात उतरतात, तेव्हा समाज अधिक सुसंवादी, शिस्तबद्ध आणि नैतिक बनतो. म्हणूनच, समाजाच्या सर्व स्तरांपर्यंत या कर्तव्यांचा प्रभावी प्रचार करणे अत्यंत आवश्यक आहे, कारण त्यातूनच एक मजबूत, एकात्म आणि जबाबदार राष्ट्र घडू शकते.

नागरिकांच्या वर्तनावर कर्तव्यांच्या पालनाचा प्रभाव:-

नागरी कर्तव्यांचे पालन हे नागरिकांच्या दैनंदिन वर्तनाला दिशा देणारे अत्यंत महत्त्वाचे घटक आहे. नागरिक जेव्हा कायदे पाळतात, सामाजिक नियमांचे पालन करतात आणि समाजातील उपक्रमांमध्ये सक्रिय सहभाग घेतात, तेव्हा समाजात सुव्यवस्था आणि परस्पर विश्वास निर्माण होतो. अशा वर्तनामुळे लोकशाही व्यवस्था अधिक प्रभावीपणे कार्य करू शकते. कर्तव्यांचे पालन म्हणजे केवळ कायद्याची भीती म्हणून वागणे नाही, तर समाजातील सामूहिक मूल्ये आत्मसात करून वागणे होय. नागरिक प्रामाणिकपणे आपली कर्तव्ये पार पाडतात तेव्हा ते फक्त औपचारिक नियम पाळत नाहीत, तर लोकशाही मूल्ये, सहकार्य, सहिष्णुता आणि सामाजिक जबाबदारी यांनाही बळ देतात. यामुळे व्यक्तीची वैयक्तिक स्वातंत्र्य अबाधित राहते आणि त्याच वेळी समाजाप्रती असलेली जबाबदारीही निभावली जाते.

जेव्हा नागरिक कर्तव्यांना आपलेसे करतात, तेव्हा त्यांच्या वागण्यात सातत्य, शिस्त आणि संवेदनशीलता दिसून येते. अशा वर्तनातून सार्वजनिक संस्थांबद्दल विश्वास वाढतो, कारण नागरिकांना प्रशासन न्याय्य, पारदर्शक आणि निष्पक्ष वाटते. परिणामी, कायदे पाळण्याची तयारी वाढते आणि समाजात तणाव व अविश्वास कमी होतो. तसेच, नागरिकांच्या वर्तनाचे निरीक्षण केल्यास शासन व्यवस्था किती प्रभावी आहे याचेही संकेत मिळतात. जिथे नागरिक जबाबदारीने वागतात, तिथे लोकशाही संस्था अधिक मजबूत होतात. उलट, कर्तव्यांविषयी उदासीनता असेल तर लोकशाही प्रक्रियांबद्दल नाराजी आणि सहभागाचा अभाव निर्माण होऊ शकतो.[११]

म्हणूनच, नागरिकांमध्ये कर्तव्यभावना वाढवण्यासाठी जाणीवपूर्वक प्रयत्न करणे आवश्यक आहे. नागरी शिक्षण, पारदर्शक प्रशासन आणि सर्वसमावेशक धोरणनिर्मिती यांच्या माध्यमातून असे वातावरण तयार करणे गरजेचे आहे की जिथे जबाबदार वर्तन केवळ अपेक्षितच नाही, तर त्याला प्रोत्साहनही दिले जाते. अशा प्रयत्नांमुळे जबाबदार, सजग आणि सक्रिय नागरिकत्व विकसित होऊन लोकशाही अधिक बळकट होते.

मूलभूत कर्तव्यांच्या अंमलबजावणीत येणारी आव्हाने आणि त्यावरील उपाय:-

जेव्हा मूलभूत कर्तव्ये प्रभावीपणे पार पाडली जात नाहीत, तेव्हा समाजात आणि संस्थांमध्ये अनेक अडचणी निर्माण होतात. सर्वात आधी, “कोणी तरी हे करेल” अशी मानसिकता तयार होते. त्यामुळे महत्त्वाची कामे दुर्लक्षित राहतात. अनेक लोक किंवा संस्था समान जबाबदार असल्यास नेमके कोण पुढाकार घेणार, याबाबत गोंधळ निर्माण होतो आणि काम पुढे सरकत नाही. कधी कधी प्रत्येक जण आपल्या स्वतःच्या कामात इतका गुंतलेला असतो की सामूहिक जबाबदाऱ्यांकडे लक्ष दिले जात नाही. परंपरेने किंवा व्यवस्थेवर विश्वास ठेवून “हे काम सुरूच असेल” असा समज करून घेतला जातो आणि त्यामुळे व्यक्ती स्वतःची जबाबदारी ओळखत नाही. याशिवाय, कर्तव्यांचे पालन न केल्यास स्पष्ट शिक्षा किंवा उत्तरदायित्व नसेल, तर लोकांमध्ये काम करण्याची प्रेरणाही कमी होते. परिणामी, नैतिक जबाबदारीची भावना दुर्बल होत जाते. या अडचणींवर मात करण्यासाठी काही ठोस उपाय आवश्यक आहेत. सर्वप्रथम, प्रत्येक कर्तव्य स्पष्टपणे सांगितले गेले पाहिजे आणि ते नेमके कोण पार पाडणार आहे

हे ठरवले गेले पाहिजे. जबाबदारी निश्चित केल्यास गोंधळ कमी होतो आणि काम वेळेत पूर्ण होण्याची शक्यता वाढते. दुसरे म्हणजे, कर्तव्यांचे पालन न झाल्यास योग्य निरीक्षण आणि जबाबदारी ठरवणारी यंत्रणा असणे आवश्यक आहे.

तसेच, शिक्षण व्यवस्था, प्रशिक्षण कार्यक्रम आणि जनजागृती मोहिमांच्या माध्यमातून कर्तव्यांचे नैतिक आणि व्यावहारिक महत्त्व लोकांपर्यंत पोहोचवले पाहिजे. लोकांनी कर्तव्ये ही केवळ कायदेशीर बंधन म्हणून नव्हे, तर समाजाच्या हितासाठी आवश्यक असलेली सामूहिक जबाबदारी म्हणून पाहिली पाहिजेत. एकूणच, कर्तव्यांचे स्पष्ट स्वरूप, निश्चित जबाबदाऱ्या आणि मजबूत उत्तरदायित्व व्यवस्था यांमुळेच मूलभूत कर्तव्यांची प्रभावी अंमलबजावणी शक्य आहे. यामुळे समाजातील कार्यक्षमता वाढते, परस्पर विश्वास निर्माण होतो आणि लोकशाही मूल्ये अधिक दृढ होतात.

कर्तव्यांची अंमलबजावणी सुनिश्चित करण्यासाठी उपाययोजना:-

मूलभूत कर्तव्यांची प्रभावी अंमलबजावणी व्हावी यासाठी एकाच उपायावर अवलंबून राहणे पुरेसे नसते. यासाठी नेतृत्व, मूल्यांची जाणीव आणि संबंधित घटकांचा सक्रिय सहभाग यांचा एकत्रित आणि समन्वयित दृष्टिकोन आवश्यक असतो. सर्वप्रथम, सक्षम आणि जबाबदार नेतृत्व अत्यंत महत्त्वाचे आहे. नेतृत्वामुळे कर्तव्यांना योग्य दिशा मिळते आणि केवळ संकल्पनात्मक स्वरूपात असलेल्या कर्तव्यांचे प्रत्यक्ष कृतीत रूपांतर होते. जेव्हा नेतृत्व स्पष्ट मार्गदर्शन आणि पाठबळ देते, तेव्हा समाजातील विविध घटक कर्तव्यांचे पालन सातत्याने आणि जबाबदारीने करतात. दुसरे म्हणजे, कर्तव्यांच्या पाठीमागील

मूल्यांबद्दल जनजागृती करणे आवश्यक आहे. नागरिकांना कर्तव्यांचे केवळ नियम म्हणून नव्हे, तर त्यांच्या नैतिक आणि सामाजिक महत्त्वासह समजले गेले पाहिजे. अशी जाणीव निर्माण झाल्यास लोकांमध्ये अंतर्गत प्रेरणा वाढते आणि बाह्य दबावाशिवायही कर्तव्यांचे पालन करण्याची तयारी निर्माण होते.

तिसरे म्हणजे, अंमलबजावणी करताना सामाजिक, सांस्कृतिक आणि संस्थात्मक परिस्थितीची जाणीव ठेवणे गरजेचे आहे. प्रत्येक समाज किंवा संस्था वेगळी असते, त्यामुळे एकाच प्रकारचे धोरण सर्वत्र प्रभावी ठरत नाही. स्थानिक परिस्थितीनुसार धोरणे आणि उपाय जुळवून घेतल्यास अंमलबजावणी अधिक परिणामकारक ठरते. शेवटी, संबंधित सर्व भागधारकांचा योग्य वेळी आणि योग्य पातळीवर सहभाग सुनिश्चित करणे अत्यंत आवश्यक आहे. नागरिक, संस्था, प्रशासन आणि सामाजिक संघटना यांचा सहभाग घेतल्यास गैरसमज कमी होतात, संघर्ष टाळले जातात आणि सामूहिक जबाबदारीची भावना बळकट होते. एकूणच, लक्ष केंद्रीत शिक्षण, परिस्थितीनुसार लवचिक धोरणे आणि सर्व स्तरांवर समावेशक सहभाग यांवर आधारित एक समन्वित हस्तक्षेप धोरण राबविल्यास मूलभूत कर्तव्ये केवळ संविधानात लिहिलेली राहणार नाहीत, तर प्रत्यक्ष व्यवहारात प्रभावीपणे अंमलात येतील.

कायद्यानुसार कर्तव्यांचे पालन सक्तीचे करण्याची गरज:-

समाज सुरळीत चालण्यासाठी आणि महत्त्वाच्या सामाजिक मूल्यांचे संरक्षण करण्यासाठी काही कर्तव्यांचे पालन कायद्यानुसार सक्तीचे करणे आवश्यक ठरते. केवळ नैतिक आवाहनांवर अवलंबून

राहिल्यास प्रत्येक नागरिक किंवा संस्था आपली जबाबदारी पार पाडेलच असे नाही. त्यामुळे कायदा हा असा प्रभावी साधन ठरतो, जो नागरिकांच्या वर्तनावर मर्यादा घालतो, जबाबदाऱ्या निश्चित करतो आणि समाजात शिस्त व सुव्यवस्था राखतो. कायद्याअंतर्गत कर्तव्ये अनिवार्य केल्यामुळे अधिकार आणि जबाबदाऱ्या यांच्यात समतोल निर्माण होतो. नागरिकांना हक्क दिले जात असताना त्याच वेळी त्यांच्यावर काही कर्तव्येही टाकली जातात, जेणेकरून स्वातंत्र्याचा गैरवापर होऊ नये. विविध कायदे, नियम, आंतरराष्ट्रीय करार आणि प्रशासकीय तरतुदींमधून ही कर्तव्ये निश्चित केली जातात आणि त्यांच्या पालनासाठी जबाबदारी ठरवली जाते. अशी कायदेशीर चौकट असल्यामुळे सार्वजनिक प्रशासन, आर्थिक व्यवहार, उद्योगधंदे आणि नागरिकांचे दैनंदिन व्यवहार अधिक स्पष्ट आणि अंदाजे पद्धतीने चालतात. कायद्यामुळे मनमानी कारवाईला आळा बसतो, नागरिकांवर अनावश्यक दबाव येत नाही आणि सर्वांसाठी समान नियम लागू होतात.[१२]

मात्र, कधी कधी कर्तव्यांची व्याख्या अस्पष्ट असल्यामुळे अडचणी निर्माण होतात. कोणती गोष्ट अनिवार्य कर्तव्य आहे आणि कोणती सामान्य मार्गदर्शक तत्त्वे आहेत, यामधील फरक स्पष्ट नसेल तर कायदेशीर गोंधळ निर्माण होऊ शकतो. त्यामुळे कायद्यामध्ये कर्तव्यांची स्पष्ट व्याख्या करणे आणि अंमलबजावणीची प्रक्रिया सोपी व पारदर्शक ठेवणे अत्यंत गरजेचे आहे. एकूणच, कर्तव्यांचे पालन कायद्यानुसार सक्तीचे केल्याने केवळ कायद्याचे राज्य टिकून राहत नाही, तर समाजात न्याय, स्थिरता

आणि कार्यक्षम व्यवस्था निर्माण होते. त्यामुळे लोकशाही आणि सामाजिक सुव्यवस्थेच्या दृष्टीने कर्तव्यांची कायदेशीर अंमलबजावणी ही काळाची गरज ठरते.

समारोप:-

भारतीय संविधानात मूलभूत कर्तव्यांचा समावेश हा नागरिकांच्या हक्कांसोबत त्यांच्या जबाबदाऱ्यांचे महत्त्व अधोरेखित करणारा आणि लोकशाही सहभाग तसेच सामाजिक एकतेसाठी संतुलित चौकट निर्माण करणारा एक महत्त्वाचा टप्पा आहे. हे कर्तव्ये नागरी शिस्त, समाजातील एकात्मता आणि राष्ट्रीय मूल्यांची जाणीव वाढवण्यासाठी आवश्यक आहेत. इतिहास पाहता, भारतातील मूलभूत कर्तव्यांचा विकास पारंपरिक सामाजिक नियमांपासून औपचारिक संवैधानिक आदेशांपर्यंत झालेला आहे, ज्यामुळे नागरी चेतनेचा गतिशील स्वरूप स्पष्ट होते. या कर्तव्यांचा प्रसार शिक्षण, जागरूकता मोहिमा आणि सामाजिक उपक्रमांद्वारे नागरिकांच्या दैनंदिन वर्तनात उतरतो, ज्यामुळे लोकशाही सहभाग, परस्पर विश्वास आणि सामाजिक शिस्त मजबूत होते.

तथापि, अभ्यासात काही आव्हानेही दिसून येतात, जसे की कर्तव्यांचे कायदेशीर पालन सुनिश्चित करण्यात येणारे अडथळे, व्याख्यांतील अस्पष्टता, प्रादेशिक व सामाजिक विषमता, आणि विशेषतः ग्रामीण भागातील पारंपरिक संरचना. २००२ मध्ये कर्तव्य यादीत झालेल्या वाढीद्वारे नागरी जबाबदारीच्या विस्तारित समजाचा प्रतिबिंब दिसतो, पण त्याच्या व्याप्ती आणि स्पष्टतेबाबत अद्याप प्रश्न राहतात. भविष्यातील संशोधनात नागरी शिक्षणाचा कर्तव्य जागरूकता व पालनावर होणारा परिणाम,

तसेच कायदेविषयक उपाययोजनांची प्रभावीता यांचा अभ्यास करणे आवश्यक आहे. इतर देशांच्या तुलनात्मक अभ्यासातूनही सर्वोत्तम पद्धतींचा अभ्यास करून भारतातील नागरी जबाबदाऱ्यांच्या अंमलबजावणीला अधिक प्रभावी बनवता येईल. शेवटी, मूलभूत कर्तव्यांची प्रभावी अंमलबजावणी लोकशाही रचना बळकट करण्यासाठी, सामाजिक सुसंवाद राखण्यासाठी आणि राष्ट्रीय प्रगतीसाठी जबाबदार नागरिकत्वाला चालना देण्यासाठी अत्यावश्यक आहे.

संदर्भ सूची:-

१.समग्र राज्यशास्त्र- व्ही. बी. पाटील –के-सागर पब्लिकेशन्स

२.महाजन, बी. एल. (2018). भारतीय राज्यघटना. पी. एच. आय. प्रकाशन मुंबई.

३.नरके, ह. (2015). डॉ. आंबेडकर राजकीय आणि सामाजिक विचार. डायमंड पब्लिकेशन पुणे.

४.खरात, शं. (2012). संविधान निर्माते डॉ. बी. आर. आंबेडकर. कॉन्टिनेंटल प्रकाशन मुंबई.

५.Significance of Fundamental Duties. www.scribd.com

६.Fundamental Duties www.shahucollegelatur.org.in

७.www.legalaffairs.gov.in

८.FUNDAMENTAL-DUTIES www.surendranathcollege.ac.in

९.byjus.com/free-ias-prep/fundamental-duties

१०.Oketch, M.The corporate stake in social cohesion. www.tandfonline.com

११.Mitchell, D. Globalization and social cohesion: Risks and responsibilities

१२.Koonce, K. Social cohesion as the goal: Can social cohesion be directly pursued?

www.tandfonline.com